

Мікола Хаўстовіч

Варшава

**Ідэя адраджэння Рэчы Паспалітай
у беларускай літаратуры
першае паловы XIX стагоддзя¹**

Ігнацы Храпавіцкі ў артыкуле “Погляд на паэзію беларускага люду” зусім слухна пісаў:

Калі мы будзем шукаць у ёй (народнай паэзіі – М. Х.) адлюстравання палітычных здарэнняў, якія адбываліся колісь у краі, успамінаў пра людзей, што маглі на іх уплываць і вартасцямі ці заганамі прыцягваць да сябе ўвагу народа, баюся, каб наша праца не была зусім марнаю. Люд у беларускіх правінцыях з таго часу, як гісторыя наша пачынае высветлівацца, аніякага не браў удзелу ў кіраўніцтве краем, ні ў беспарадках, якія бесперапынна мянялі палітычную арганізацыю. Ён падпадаў пад уплыў Літвы, Польшчы і Расіі, абьякава пазіраючы на войны, якія вялі між сабою гэтыя дзяржавы. Дык нас не павінна здзіўляць, што ён не захаваў у памяці тыя здарэнні ды не апяваў учынкаў ваюра, якога не ведаў, як назваць, ворагам ці братам².

Амаль не сустракаецца паказу палітычных падзей і ў беларускамоўнай мастацкай літаратуры першае паловы XIX стагоддзя. Яно і нядзіўна, бо гэтая літаратура (па вызначэнні М. Грынчыка – *фальклорна-этнаграфічная*) толькі-толькі пачынала “адасабляцца” ад літаратуры ўласна народнай. Тым не менш у шэрагу тэкстаў (і ананімных,

¹ Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015.

² І. Храпавіцкі, *Погляд на паэзію беларускага люду*, [у:] *XIX стагоддзе: Навукова-літаратурны альманах*, Мінск 2000, с. 179–180.

і аўтарскіх) можам заўважыць большую ці меншую ступень заангажаванасці ў грамадска-палітычнае жыццё краю.

Палітычным для літаратара першае паловы XIX стагоддзя было ўсё тое, што жыло ўспамінам пра былую Айчыну. Перадусім, для творцы адукаванага, хто не толькі з пераказаў старэйшых – дзядоў і бацькоў, а з прачытанага ў кнігах ведаў пра іншы лад жыцця, пра іншыя парадкі, пра шляхецкую вольнасць, урэшце. Зрэшты, палітычныя перамены ў краі закранулі хіба што эліту грамадства – арыстакратыю і “верхнія пласты” шляхты. Бо ні сяляне, якія ўвогуле не ўдзельнічалі ў грамадска-палітычным жыцці, ні нават дробная шляхта, якою маніпулявалі на соймаках магнаты, амаль не адчулі перамен. Царскі чыноўнік і царскі жаўнер, адным словам – маскалі, не так значна (асабліва на першым этапе акупацыі) і адрозніваліся ад прадстаўнікоў ранейшай адміністрацыі³. Правільна сказаць – большасць сялянства амаль не мела дачыненняў з новаю ўладаю. Застаючыся прыгонным (падданым) тутэйшага пана, селянін часам з надзеяй глядзеў на маскалёў, чакаючы ад іх паляпшэння свае долі. З часам, праўда, ідэя літаратараў-асветнікаў XVIII стагоддзя пра “добрага пана” матэрыялізавалася ў новых умовах у ідэю “добрага цара”.

Фактычна, уся *сялянская літаратура няведамага аўтарства* (Максім Гарэцкі) закранала ці то маральна-этычную праблематыку, ці то актуалізавала матывы сацыяльнай несправядлівасці, ці то проста спявала дыфірамбы сваім панам, салідарызавалася са сваімі крыўдзіцелямі (як трактавала гэта савецкае беларускае літаратуразнаўства).

Вядомы сёння з паўсотні⁴ беларускамоўных літаратурных твораў першае паловы XIX стагоддзя, а ідэя адраджэння Рэчы Паспалітае знайшла сваё выяўленне, на нашу думку, толькі ў трох тэкстах.

Першы з іх – твор Яна Баршчэўскага⁵ “Рабункі мужыкоў” (“Раз-

³ Але ў хуткім часе ўведзеная расійскаю адміністрацыяй рэкруцкая павіннасць, трэба думаць, змяніла стаўленне сялян да новае ўлады.

⁴ Большая палова з гэтае паўсотні твораў належыць пярэ Яна Чачота. Характэрна, што паэт-філамат ні ў звернутых да сялян “вясковых песнях”, ні ў беларускамоўных тэкстах, прызначаных для сяброўскіх урачыстасцяў ніколі не закранаў грамадска-палітычную праблематыку, якую, відавочна, “пакідаў” для свае польскамоўнае творчасці.

⁵ Паводле выяўленых у апошні час матэрыялаў, Ян Баршчэўскі нарадзіўся ў 1792 годзе. А г. зн. вайну 1812 года ён бачыў вачамі не падлетка, як гэта вынікала з мастацкага апісання “ўступлення французаў у Полацк” і бітвы пад Клясціцамі ў “Шляхціцы Завальні”, а сталага чалавека.

мова хлопаў”, “Бунт сялян супраць аканома”)⁶ – узнік адразу пасля “французскае” вайны 1812 года. Тэкст уяўляецца даволі цікавым, нягледзячы на тое, што захаваліся адно яго фрагменты, якія асобныя даследчыкі называюць паэмай, іншыя – гутаркаю.

Самы ранні варыянт твора (“Размова хлопаў”) маецца ў следчай справе “О приходском училище, состоящем Новогрудского уезда в местечке Крошине, и о неповиновении крошинских крестьян противу владельца их помещика Юраги” – 72 радкі (1828 г.). 14 радкоў прыгадаў у Парыжы Аляксандар Рыпінскі і ўключыў іх у сваю кнігу “Białogus” (1840 г.). У “Гециках” Пятра Кушына падаюцца 16 радкоў (1844 г.). Вялікі фрагмент твора – 67 радкоў – змясціў Рамуальд Падбярэскі ў прадмове да “Шляхціца Завальні”. А. Семянтоўскі запісаў у сярэдзіне XIX стагоддзя і падаў ў “Памятной книге Витебской губернии на 1864 год” 21 радок значна змененага тэксту Я. Баршчэўскага, а Іван Насовіч у “Белорусских песнях” (1873) – 58 радкоў.

Аўтарскага варыянта мы не маем: нават тэкст, апублікаваны Р. Падбярэскім, нельга назваць аўтарскім, бо, відавочна, зменены рэдактарам (ці аўтарам) з-за таго, што мусіў праходзіць цензуру⁷. Але, думаецца, аўтарскі варыянт меў патрыятычны пафас, які можна ўзнавіць паводле варыянту П. Багрыма і публікацыі А. Семянтоўскага. Напрыклад, у Р. Падбярэскага:

Як пранцузская сіла
Із-за Дзвіны наступіла,
Нам стала карціць,
Чтоб парадак прівраціць.

У П. Багрыма:

Калісь французская сіла
З-за Нёмана наступіла;
Стала і нас карціць,
Як бы то Польшчу звараціць.

⁶ У хрестаматы па беларускай літаратуры звычайна друкуецца зводны з розных крыніц тэкст, які на пачатку XX стагоддзя склаў Рамуальд Зямкевіч.

⁷ Пра суровасць цензараў ведалі і Я. Баршчэўскі, і Р. Падбярэскі: іх добры знаёмы Базыль Анастасевіч быў вызвалены з пасады (без пенсіі!) за тое, што падпісаў у друк “Копрада Валенрода” А. Міцкевіча.

У А. Семянтоўскага:

Калі французская сіла
К нам за Дзвіну наступіла,
Як зачало панову карціць:
Як бы Польшчу вараціць!

Характэрна, што ў П. Багрыма і Р. Падбярэскага наратар ата-ясамлівае сябе з тымі, хто хоча здзейсніць у краі перамены, дзякуючы прыходу французскіх войскаў. Праўда, крамольнае “багрымаўскае” “Польшчу звараціць” у Р. Падбярэскага заменена адносна нейтральным “парадак прівараціць”.

Наратар А. Семянтоўскага падкрэслена дыстанцыруецца ад “перабудоўшчыкаў”: не сяляне (з якімі салідарызуюцца наратары П. Багрыма і Р. Падбярэскага), менавіта “панова” жадае “вараціць Польшчу”.

Гістарычна-параўнальны аналіз трох тэкстаў дазваляе сцвердзіць, што аўтар (Я. Баршчэўскі) ад імя наратара і сялян выяўляе “адраджэнскую ідэю”: сорок гадоў расійскага панавання не знішчылі памяць пра Рэч Паспалітую – Польшчу.

У наступных строфах твора – і ў П. Багрыма, і ў Р. Падбярэскага – наратар “перадае” слова непасрэдна сялянину (Хаму – у першага, Мінку – у другога), які адкрыта ўхваляе даўнія парадкі і крытыкуе цяперашнія⁸. І ў П. Багрыма, і ў Р. Падбярэскага называюцца дзве акалічнасці, якія карэнным чынам змянілі сялянскае жыццё: прыгон (пра гэта ў версіі Р. Падбярэскага сказана завуалявана) і рэкруцтва⁹:

У П. Багрыма:

– Дзецюкі! Худа нам жыць!
Пакіньма прыгон службыць!
Зробім вольнасць і урэч
Нас ураднік не будзе сеч!
Ці мы людзі не такія?
Што нам пагрозы усякія?!

⁸ Характэрна, што гэтакі ж прыём выкарыстоўвае і Ф. Савіч у гутарцы “Там, блізка Пінска”.

⁹ Прыгоннымі сяляне былі і ў Рэчы Паспалітай, але ў Расійскай імперыі прыгонная залежнасць шматкроць павялічылася. Так, А. Супінскі ў артыкуле *Прыгонная Віцебшчына* (“*Віцебшчына: Неперыядычны зборнік Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства*”, Віцебск, т. 2, с. 141), спасылаючыся на Полацкага архібіскупа Ясона Смагаржэўскага, сцвярджае, што падаткі на Беларусі пасля “воссоединения” павялічыліся ў дванаццаць разоў. Што датычыць рэкруцтва, то вайсковае павіннасці сялянства ў Рэчы Паспалітай не ведала.

Ідзеш у двор і баішся,
 Пакуль к пану прыступішся.
 Да яшчэ на том не канец:
 Палажы на стол дзесяць яец.
 І так яшчэ страх бярэ,
 Што мой панок заяе.
 Э! Ужо з таго не лады,
 Худыя нашы гады.
 Помніце вы, дзецюкі,
 Тыя вякі, як жывалі палякі?!
 Што то за паны бывалі!
 Нас у некруты не бралі;
 А розуму у іх ці мала?
 Хоць чупрынка зверху мала,
 Хоць валасоў на лбу нет,
 Да ўжо вусы на ўвесь свет!
 А як харашо хадзілі!
 Сукні, бы жар, насілі,
 Два рукавы красныя,
 А два ззаду запасныя.
 А заднія палы у тых паноў –
 Цяперашнія шьюць па семера штаноў!
 А гэтыя і самі згалелі
 І нас з душамі паелі!
 От, бачыце вы, дзеці,
 Якія цяпер паны на свеце.

У Р. Падбярэскага:

Помню я тые векі,
 Як жылі паноў прэдкі,
 Нас у некруты ня бралі,
 Ах! што за паны бывалі!
 Хаць на лбе валос і нет,
 Да ўжо ж усы на ўвесь свет!
 Два рукавы мелі красных
 І ешчэ два ззаду запасных,
 З аднэй полы ў тых паноў
 Семёро пашыў штаноў!
 А гэты і нас паелі,
 А самі ужо згалелі.
 Палы сабе пабрэзалі,
 Хвасты ззаду падсекалі,
 І цяпер ужо ўсякай
 Кусай ззаду і г. д.
 Прыдзеш у двор, баішся,

Пакуль к пану збліжыжся,
 Долга галаву скрабеш...

 Ешчэ ж гэта не канец,
 Палажыш на стол яец,
 І тут ешчэ страх бярэць
 Ждаць, што пан заляець...

Пасля такога характарыстыкі сітуацыі прамова Хама (Мінкі) му-сіць завяршацца лагічнаю высноваю: вярнуўшы даўнія парадкі (гэта ёсць у варыянце Р. Падбярэскага), можна палепшыць сваё жыццё. У варыянце П. Багрыма пра гэта сказана катэгарычна:

Трэба нам за калы брацца,
 Старой Польшчы дабівацца.

Такога завяршэння маналогу Мінкі з-за цензуры не мог мець ва-рыянт Р. Падбярэскага, але ўжо на самым пачатку ягонага варыянту ёсць характэрная фраза – “Чтоб парадак прівраціць”, якая пацвярджае рэчыспалітаўскі пафас аўтарскага тэксту.

Вядома, можна даводзіць, што варыянт П. Багрыма мае шэраг адрозненняў, якія можна лічыць “пазааўтарскімі”. Маўляў, П. Баграм (ці той адстаўны жаўнер, які пасля вайны 1812 года прынёс у Крашын гутарку “Размова хлопаў”) унёс патрыятычны (прапольскі) пачатак у твор. Можна спаслацца і на А. Рыпінскага, які называе твор вялікаю паэмаю “Бунт сялян супраць аканома”. Маўляў, каб у паэме меўся рэчыспалітаўскі пафас, то А. Рыпінскі абавязкова б яго адзначыў, а ён жа кажа адно толькі пра сацыяльны ды яшчэ пра гумарыстычны пафас твора.

Аднак усё ж звернем увагу на наступныя акалічнасці. А. Рыпінскі мог пазнаёміцца з паэмаю “Бунт сялян супраць аканома” ў ся-рэдзіне 20-х гадоў XIX стагоддзя. Фактычна, праз гадоў пятнаццаць пасля напісання твора. А г. зн., што паўтара дзесятка гадоў тэкст Я. Баршчэўскага фалькларызаваўся; шарачковая шляхта і прыгон-нае сялянства дастасоўвалі аўтарскі тэкст да сваіх патрэб, змянялі аўтарскія акцэнтны. З паэмы вясковы апавядальнік узяў толькі тое, што найбольш адпавядала яго светапогляду: змова, арганізаваная Мінкам, успрымаецца ім у першую чаргу як змова супраць пана і аканома. Рабункі панскае маёмасці, гулянка прыцягваюць ягоную ўвагу, па-за якой застаецца патрыятычны пафас; тым больш, што гэты пафас мае антыдзяржаўны характар, а г. зн. за тэкст з такім пафасам абавязкова будзе пакаранне (выпадак з П. Баграмам).

Характэрна, што і варыянты П. Кушына, П. Шэйна, І. Насовіча таксама не захавалі патрыятычны пафас паэмы-гутаркі Я. Баршчэўскага.

І толькі два варыянты – П. Багрыма і Р. Падбярэскага – захавалі рэчыпаспалітаўскі пафас. Варыянт Р. Падбярэскага таму, што пецяўбургскі рэдактар і выдавец карыстаўся аўтарскім рукапісам. Варыянт П. Багрыма – бо, нягледзячы на тое, што крошынскі падплетак перапісаў твор падчас следства ў 1828 годзе, але ж гэты тэкст Юры Арлоўскі атрымаў ад адстаўнога жаўнера неўзабаве пасля 1812 года ў пісьмовай форме:

Относительно же стихов, произнесенных находящимся в услугах у кс. плебана Магнушевского Павлом Багримом, объясню следующее. После войны 1812 года с французами, не помню, в которое время, один прохожий из отставных солдат, которого я не знаю ни имени ни прозвания, приискивая себе службы, зашел для того в плебанию, вида, что я занимаюсь писанием, он подал мне вышеупомянутые стихи «*Rozmowa chłorów*». По молодости лет и нерассудку я их принял, переписал в тетрадь, в которой были у меня и прочие стихи известных польских поэтов, и отдал обратно тому прохожему, который не был принят на услуги в плебании, с тех пор они у меня находились, не будучи никому известными, да и я об них забыл в последствии времени. Между тем Павел Багрим, выучившись тоже читать и писать в плебании, начал просить меня, не имею ли я чего-либо такого, что бы он мог переписывать, дабы более усовершенствоваться в писании; на такую просьбу я дал ему мою тетрадь со стихами «*Rozmowa chłorów*», совершенно не помня об оных. Сим способом сии стихи перешли к Павлу Багриму¹⁰.

Хто быў той адстаўны жаўнер (Юры Арлоўскі, відаць, не ведаў ці не хацеў назваць) – невядома. Але хутчэй за ўсё – гэта быў не прыгонны селянін, а прадстаўнік адукаванага класа насельніцтва. У той жа час адрозненні варыянту П. Багрыма ад варыянту Р. Падбярэскага паказваюць, што тэкст паходзіць не ад Яна Баршчэўскага. “Адстаўны жаўнер”, верагодна, занатаваў ужо шырока распаўсюджаную гутарку. А з тае прычыны, што зрабіў ён гэта на першым этапе яе пашырэння, варыянт П. Багрыма найбольш набліжаны да аўтарскага і варыянта Р. Падбярэскага.

І яшчэ адна акалічнасць, якая дазваляе сцвярджаць наяўнасць у “Рабунках мужыкоў” рэчыпаспалітаўскага адраджэнскага пафасу:

¹⁰ *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, 2-е выданне, Мінск 2003, с. 197–198.

сам Ян Баршчэўскі быў шчырым і гарачым патрыётам свайго краю (Беларусі) і свае дзяржавы (Рэчы Паспалітае). Пра гэта сведчаць матэрыялы следства над пецяярбургскім прыяцелям Яна Баршчэўскага Вінцэнтам Давідам:

Яшчэ на трэцім годзе майго побыту ва ўніверсітэце *Ян Баршчэўскі, прыватны настаўнік, увёў мяне ў дом Абрамовічаў, дзе, як мяне запэўніў Баршчэўскі, сам бацька нікога не прымаў дома, калі той не быў зайзятым патрыётам* (вылучэнне наша. – М. Х.). А з тае прычыны, што ягоная дачка Ёанна падабалася мне і жадала вершаў, дык я напісаў ёй “Godło”, ulotny вершык у тым духу, якім мог спадабацца бацькам.

Той самы Баршчэўскі ўвёў мяне ў дом Асташкевічаў (Нарцыз Асташкевіч служыць у Пецяярбурзе чыноўнікам у Дэпартаменце ваенным). А з гэтых двух дамоў, калі сам меў кніжкі ад іх, таксама свае часам даваў ім.

Адзін з калегаў юрыдычнага факультэта, Казлоўскі, што прыехаў з Кіеўскага ўніверсітэту, мацней за іншых уздзейнічаў на мяне. Ён спяваў шмат песняў, дэкламаваў і апавядаў, што прыходзіла яму ў галаву. Даў мне нават на праўку нейкую драму “Pierścionek”, якую я пачаў перапрацоўваць у аповесць у стылі “Тадэвуша”, дадаючы малюнкi, запызчаныя з апавяданняў Баршчэўскага¹¹. Але яе не закончыў і так засталася. Казлоўскі таксама заахвочваў напісаць верш на 29 лістапада, прычыну сапраўднага майго вар’яцтва (romieszania). (...) Перад ад’ездам са сталіцы я паслаў у Вільню кнігару Адаму Завадскаму некалькі дзесяткаў асобнікаў альманаха “Niezabudka”, якія атрымаў ад выдаўца Баршчэўскага за супрацоўніцтва. За што Завадскі даслаў мне шмат гістарычных помнікаў, напрыклад, Нямцэвіча, Атвоіўскага, Кітовіча, Паска, Радзівіла, “Гісторыю Яна Казіміра”. Толькі асобныя з іх пазней я забраў, едучы праз Вільню.

А так універсітэт і знаёмствы згубілі мяне. Пастаянна то спеўкі, то кнігі, апавяданні, показкі, якія апавядалі ранейшыя, а пазней і новыя калегі, якія прыязджалі. Я быў нямым слухачом усяго, і тым больш глыбока праняла мяне атрута. Вось імёны тых калегаў: Шлезыгер, Пятроўскі, Мішкель, Казлоўскі, Чарвінскі, Гарэцкі, Мазуркоўскі (усе цяпер з’яўляюцца настаўнікамі ў краі). На маё няшчасце калегі-расіяне пераследавалі мяне, а палякі пачалі хваліць маю пісаніну і заахвочвалі, каб пісаў. Шлезыгер збіраў літаратурныя тэксты ў “Pamiętnik”, якія пазней Баршчэўскі пачаў змяшчаць у “Niezabudce”. *А калі Баршчэўскі пазнаёміў мяне з Абрамовічамі, а пазней з домам Асташкевічаў, я купаўся ў памыях дурнога патрыятызму. Калі прыходзіў*

¹¹ Хутчэй за ўсё гаворка ідзе пра вусныя апавяданні Я. Баршчэўскага, але, магчыма, пісьменнік ужо напрыканцы 30-х гадоў (Вінцэнт Казлоўскі памёр у 1840 г.) меў рукапісы, якія пазней скарыстае пры напісанні “Шляхціца Завальні”.

што незнаёмы, не рэкамендавалі мне яго інакш, толькі як добрага патрыёта (вылучэнне наша. – М. Х.), а ён адразу выкладваў мне ўсё, што ведаў. Фатальныя вершы, якія мне даў Казлоўскі, абудзілі ў мяне жаданне патрыятычнае творчасці, тым больш, што мне заўсёды прапаноўвалі новыя вобразы то калегі, то Абрамовічы сваімі апавяданнямі ды паказкамі. А па-сапраўднаму *захпляў (entuzjazmował) мяне Баршчэўскі* (вылучэнне наша. – М. Х.)¹².

“Рабункі мужыкоў” Яна Баршчэўскага – гэта, уласна, адзін з першых беларускамоўных літаратурных твораў XIX стагоддзя, які можа сведчыць, што краёвыя літаратары былі зацікаўлены ў пашырэнні ідэі адраджэння Рэчы Паспалітай сярод шляхты і сялянства¹³.

Два наступныя творы, пра якія мы маем намер весці гаворку, – гэта тэксты, звязаныя з чарговым выпрабаваннем для ўсяго народа і чарговаю спробаю адрадзіць Рэч Паспалітую. Маем на ўвазе Лістападаўскае паўстанне 1830–1831 гадоў.

Вядома, гутарка Франца Савіча “Там, блізка Пінска...” належыць да самых значных беларускамоўных тэкстаў першае паловы XIX стагоддзя з выразна выяўленым рэчыпаспалітаўскім патрыятызмам. Трэба сказаць, што Ф. Савіч, хоць і знаходзіўся пад уплывам польскай ідэалогіі, але польская мова не стала адзінай моваю ягонае творчасці. Узгаданы палескаю вёскаю, ён шырока выкарыстоўваў беларускую мову. Пра гэта, перадусім, сведчыць прыватны ліст Ф. Савіча да слускага лекара Фелікса Шаламіцкага ад 9 лютага 1837 года¹⁴, сведчаць шматлікія беларусізмы ў яго польскамоўных “Успамінах”.

Гутарка “Там, блізка Пінска...” захавалася ў справах следчае камісіі, а таксама змешчана ў кнізе Эдварда Паўловіча¹⁵. Фактычна, гэта адзіны вершаваны твор паэта, хоць пазней Ф. Савіч і прызнаваўся, што *займаўся часам літаратураю: пісаў вершы і прозу; удалося сёе-тое стварыць, магчыма, і было там крыху таленту, які не ведаю дзе сёння дзейся*¹⁶. Тэкст сведчыць, што аўтар – здольны майстра, які добра валодае сілабическим вершаскладаннем.

¹² *Rewolucyjna konspiracja w Królestwie Polskim w latach 1840–1845. Edward Dembrowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1981, 293–294.

¹³ Адметна, што гэтую ідэю Я. Баршчэўскі зробіць пазней асноўнай у сваёй творчасці.

¹⁴ Гл.: А. Смірноў, *Франц Савіч*, Мінск 1961, с. 35–55.

¹⁵ E. Pawłowicz, *Wspomnienia z nad Wilji i Niemna. Studya, podróże*, Lwów 1883, s. 95–96.

¹⁶ Rps BJ, sygn. 4509, Pamiętnik Sawicza, k. 13.

Там, блізка Піньска, на шыроком полі,
 Гдзе між лугамі плыве Струмень быстры,
 Там – сідзі Літвін расказваў сву долю.
 З боку Валынец сідзеў заточысты,
 З переду Пінчук веслом ся спірае,
 І на гуторку пільна ўважае.

Паэтычнае ўяўленне аўтара сабрала разам Літвіна, Пінчука і Валынца, каб паказаць паўсюднасць падзей 1831 года. Сцверджанне, што Ф. Савіч намаляваў прадстаўнікоў трох народаў – беларусаў, украінцаў і літоўцаў – трэба лічыць памылковым: паэт не ўзняўся, ды і не мог узняцца да таго, каб карыстацца паняццем нацыянальнасць. Яго героі – насельнікі Рэчы Паспалітай (“Тады то Польша сьвязаўся Божа!”) – вядома, не палякі (гэта праз мову даводзіць Ф. Савіч), але іхняя Айчына – Польшча. Такое меркаванне падзяляла большасць адукаванага грамадства тагачаснай Беларусі, і Ф. Савіч вершаванымі радкамі распаўсюджае яго сярод сялян, шарачковае шляхты і інтэлігенцыі.

Твор пабудаваны ў форме маналогаў яго герояў. Першы наратар – Літвін так апавядае пра сваё жыццё:

Гдзе ся поділы эты давны літа,
 Шчо мы за власны грошы соль куплялы,
 Шчо мы без рашпорту, іді хоть в край сьвіта,
 Шчо мы москаля і в очы не зналы! (...)
 Малы падаткі – грошы як мякіны,
 У хляве каровы, бычкі, сьвіні,
 У каморе поўна, хоть сьпі на своих,
 В хате чыстенько, як в панскіх пакоях.
 Так то бывало ў нас і між вамі!
 А тепер, гдзе тые шчасце ся поділо?
 Гдзе глянеш – люде брашчат ланцугамі,
 Гдзе кінеш – слезы, аж жыты не міло,
 Бо з чловека высысают сілы –
 А всё то цары Москалі зробілы.

Два апошнія радкі – своеасаблівы “рэфрэн”¹⁷, “пераступіўшы” які лірычны герой твора расказвае пра тое, як на Літве – Наваградчыне і Ашмяншчыне – дзейнічалі паўстанцы:

¹⁷ Такі ж “рэфрэн” ёсць і ў маналогу Пінчука, а вось адсутнасць яго ў маналогу Валынца сведчыць, што словы апошняга захаваліся не цалкам.

А як тягнуў на дубіну,
 То стоя на лану,
 Пытаў: – А шчо вражы сыну,
 Чы відіш Ошмяну?!
 От тепер то невера побачыць,
 Попомятае, шчо то Літва значыць.

Маналог Валынца надзвычай кароткі – адна страфа. Ён толькі і паспявае распавесці пра кіраўніка аднаго паўстанцкага аддзела:

А наш Ружыцкі – малая особа,
 Перад нім Москаль і в хляве ховаўся,
 Да-й там нездобреў, бо выцяг з-под жлоба
 І в лоб собаце – а іді пся вяра
 Там к черту в Москву, до своего Цара.

І, нарэшце, вуснамі Пінчука, яшчэ раз давёўшы агульнасць пачуццяў герояў, паэт выказвае погляды Дэмакратычнага таварыства:

Літвін, Вольнец, подайтэж мі рукі,
 Так, – прысягаем на Госпада Бога,
 Царам на згубу – панам, для навукі,
 Шчо на той землі неповстане нога,
 Ані эта поганьска, ані эта тыраньска –
 Хоть ся вкорэніт як сіла шатаньска...

Барацьба супраць дэспатаў – галоўны матыў Статута дэмакратычнага таварыства. Але калі ў дакуменце на першым плане маральная барацьба, дык гутарка агітуе за больш дзейсныя яе формы: апавядаючы пра подзвігі паўстанцаў, Ф. Савіч часам нават любуецца жорсткасцю: (*І на Москалях дужо отомстіўся, // Бо біў як собак – рэзаў як телята // Аж мі дрыжалы со страху чертята*). Або: (*Ой сыпалісе Москалі, як мулы, // А было мяса, як патарухі*). Але ці зразумеў бы хто аўтара, калі б ён прапагандаваў хрысціянскую міласэрнасць да захопнікаў?! Дык невыпадкова гутарка “Там, блізка Пінска” карысталася шырокаю папулярнасцю, а сам Ф. Савіч становіцца кумірам віленскае моладзі, адным з галоўных арганізатараў паўстання ў краі.

Не выклікае сумненняў, што Ян Баршчэўскі і Франц Савіч, выяўляючы ў сваіх творах гарачы рэчыпаспалітаўскі патрыятызм, адначасна выказвалі і глыбокае замілаванне да краю, з якім было звязана іх жыццё. У той час як *сялянская літаратура невядомага аўтарства* не мае аніякага патрыятызму¹⁸.

¹⁸ Адсутнасць патрыятычнага складніка прывядзе да таго, што напрыканцы XIX

З усіх тэкстаў літаратуры невядомага аўтарства цікавым выключэннем трэба лічыць твор, які ў гісторыі беларускае літаратуры звычайна называецца “Віншаванне бондара Савасцея”¹⁹ (К. Цвірка, увогуле, палічыў Бондара Савасцея аўтарам гэтага твора)²⁰.

Тэкст невядомага аўтара даводзіць, што ідэя адраджэння Рэчы Паспалітае “прысутнічала” ў грамадскай свядомасці.

Па папулярнасці “Віншаванне бондара Савасцея”, хіба, не саступае “Рабункам мужыкоў”. Пра гэта сведчаць і публікацыі²¹, і рукапісныя зборнікі (матэрыялы Восіпа Бадзянскага²², “Raptularz Szeczoła”). Зрэшты, публікацыі ў расійскіх выданнях выкліканы *политической тенденцией* (Я. Карскі), хоць расійскія рэдактары і ў рэвалюцыйным 1848 годзе (вясна народаў), і ў пасляпаўстанцкія 60-я гады сцвярджалі: *Совершенно просто истины, чрезвычайно яркие и в этом простом лепете, не изукрашенном завлекательностью искусства*²³. Ідэолагі “западно-русизма” імкнуліся пашыраць падобныя тэксты. Красамоўны прыклад – уключэнне ў зборнік “Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа” (Вільня 1839) *мнимонародных* (М. Янчук) вершаў “Закляцце на душу”, “Ой, калі б, калі”, “Із-за Слуцка, із-за Клецка”, “Быў на Русі чорны бог”.

Самы вялікі па аб’ёму варыянт “Віншавання бондара Савасцея” (“Паўстання”) занатаваны М. Дзітрыевым – 88 радкоў, што на 30 радкоў больш, чым тэкст, пададзены ў “Ілюстрацыі”, а таксама версія Яна Чачота, якая ўжо колькі разоў друкавалася (публікацыі У. Казбе-рука). Нягледзячы на значную колькасць дадатковых радкоў аніякіх новых матываў ці зменаў канцэптуальнага характару ў “Паўстанні” мы не назіраем²⁴.

стагоддзя “сялянская літаратура” (цяпер ужо аўтарская), адно будзе падкрэсліваць забабоннасць, забігасць, “цёмнату” беларуса, насміхаючыся і зневажаючы яго. Дадзеную тэндэнцыю распачаў у сярэдзіне XIX стагоддзя П. Кушын сваім нарысам “Гецікі”, а пазней у большым сумеры развілі А. Пшчолка і В. Арлюўскі.

¹⁹ З тае прычыны, што ў нашым літаратуразнаўстве была вядома адна рэдакцыя дадзенага твора. Рэдакцыя М. Дзітрыева мае тытул “Паўстанне”.

²⁰ *Літаратура Беларусі: Першая палова XIX ст.: Хрэстаматыя*, Мінск 2000, с. 234–235.

²¹ *Ілюстрацыя*, 1848, т. VI, № 36, с. 190–191; *Літаратурная бібліятэка*, 1867, № 9, с. 111; *Собраніе песен, сказок, обрядов и обычаев крестьян Северо-Западного края*, Вільня 1869, с. 113–116.

²² Яўхім Карскі называе тэкст, запісаны В. Бадзянскім, *более древним оригиналам стихотворения*. Аднак нам не ўдалося пазнаёміцца з ім.

²³ *Образец поэзии белорусов*, [у:] *Ілюстрацыя*, 1848, т. VII, № 36, с. 191.

²⁴ Пададзім, аднак, тэа радкі, што адсутнічаюць у “Віншаванні”, бо яны надаюць

І ў адным, і ў другім выпадку твор падаецца ў форме імяніннага віншавання. У версіі Яна Чачота – бондар Савасцей складае віншаванне безыменнаму *маспану*, які не хадзіў на паўстанне, *у каноплях перахавайся*. У версіі М. Дзмітрыева – апавядальнік не называецца, а віншуе ён *маспанаў-галубкоў*.

твору яшчэ большую мастацкую выразнасць:

Я, галубкі, к вашым ножкам прыбягаю,
 Святым Тадэвушам вас паздараўляю (...)
 І спаткаліся, як цёмная туча, з Маскалямі,
 Так ня ведаем, што і дзелаць самі!
 Тыя як жаруць, так жаруць і огнем і мечам,
 А мы каб і хацелі, так нечым.
 Ці прах маскалю даў блізка к нам падходзіць,
 І ждаць, пакуль мы зачнем голавы ім косіць? (...)
 А маскалі не уважаюць,
 І міласьці на мужыкоў ня маюць!
 Тыр, тыр, тыр – з ружжа, нет ім і уходу,
 А нашаму мужыку-брату, хоць ты боўць у воду!
 Цёмна, цёмна ў вачах, да ў вушах звеніць,
 Да, галубкі, аж волас дыбам становіць!
 Як заігралі маскалі ў свае гармаці,
 Так і духу нет у нашай браці!
 І камандант тагды прачнуўся,
 Як пагібелі дачуўся;
 Што маскаль моц сваю ужо ўзяў,
 І смела к месцу прыступаў (...)
 Агу! мы пазналі што не на прыгоні!
 Дзе ураднік, зайшоўшы, у засені храпець,
 І наш брат з працы смела аддыхнець.
 А тут нада крэпка драцца,
 Да і на сілы здабывацца. (...)
 Ты за агнём ідзі! ты ідзі!
 Адзін кажэць на другога!
 Відзь ніхто не паслухаў, не баяўся Бога,
 А маскалі не уважаюць,
 Кулямі як жаруць, так жаруць,
 Як не схваціла у нас з паноўкі,
 Відзім, што не перэліўкі,
 Што маскаль смела в горад уступаець,
 Рэзаць, вешаць, калоць усіх чыста маець (...)
 А самі свіснуўшы па конях, да дай жа ў драку!
 А нашаму мужыку-брату горэй за сабаку!
 Ні сюды, ні туды, ні ўлева, ні ўправа!
 Як свінні ў плоці, худа наша справа!
 Ужо відна нам, брат, тут не касіць,
 Не хацелася б чалавеку земляккі парыць.
 Ці прах яго цэлае лета будзець з касою за вуглом стаяць?
 Нада б як-нібудзь да дамоў уцякаць (...)
 Вот табе польская война! Каб яе век не знаць,
 Адкуль можна жаўнерам смела уцякаць.
 Косы паламалі, нічога не даказалі.

Увогуле, тэкст М. Дзмітрыева паходзіць з Дзісны, якую ў маі 1831 года захапілі паўстанцы (адным з аддзелаў якіх, дарэчы, камандаваў Аляксандар Рыпінскі). Дадзены тэкст, апрача таго, дазваляе сцвердзіць, што паўстанцы абараняюць ад *маскалёў* нейкі горад.

Нягледзячы на тое, што ў гэтым творы ідэалагі “западно-русізма” бачылі адно толькі антыпольскае і антыпаўстанцкае, мы маем падставы казаць: ідэя адраджэння Рэчы Паспалітае не была чужой аўтару, бо аніводным словам нараатар не агаворваецца, што яго гвалтам прымусілі ісці на “польскую вайну”. Так, гэта “паны” “ўздумалі Польшчу (...) зварачіць”, але просты люд падтрымаў гэтую “ініцыятыву”. Больш за тое, апавядальнік шчыра прызнаецца: *каб гарэлку дзялілі, хлеб, мяса давалі – // Слова нет, мы ўсю б Польшчу забралі.*

У прынце, твор – гэта своеасаблівае апраўданне героя за свой няўдалы ўдзел у вайне. Нават заўважаецца жаданне перакласці віну на іншых – на “камандантаў”, якія не клапаціліся пра жаўнераў, не забяспечылі іх патрэбным, не падрыхтаваліся да абароны і г. д. Зрэшты, перакладаючы віну на “камандантаў”, лірычны герой усё ж не асуджае іх. Бо “каманданты”, убачыўшы безнадзейнасць сітуацыі, загадаюць сялянам уцякаць, а самі *сеўшы на каня, далей у драку.*

Нічога дзіўнага няма, што, вярнуўшыся ў сваю вёску і да свайго пана, які *цэлы ў каноплях перахавайся* (відавочна, каб не ісці на паўстанне), селянін мусіць выказацца так, як хоча гэта чуць гаспадар: лірычны герой ужо згодны быць такім, як і яго пан: *ды бадай ці не лепей гасудару служыць.* (А ў версіі М. Дзмітрыева ён увогуле кажа пра дружбу з “маскалямі”).

Высокую ацэнку “Віншаванню бондара Савасцея” (“Паўстанню”) даў У. Казбярук: *Па сваіх мастацка-вобразных якасцях верш узвышаецца над многімі ананімнымі творамі першае палавіны XIX ст. Раскаваная вершаваная форма, якая нагадвае сучасны верлібр, гумарыстычнае апавяданне пра падзеі польскага паўстання 1830 г., што месцамі набывае сатырычна завостраны характар, надаюць «Віншаванню бондара Савасцея» адметны мастацкі густ²⁵.* Праўда, з высноваю вядомага даследчыка мы пагадзіцца не можам. Бо “дасціпны і кемлівы беларускі мужык” анідзе ў сваім маналогу не кажа, што яму *давялося прыняць удзел у чужым для яго паўстанні* і што трапіў ён у паўстанне *незалежна ад свае волі*. Фактычна, У. Казбярук “ставіць” беларускага селяніна на пазіцыі “западно-русізма”, зусім за-

²⁵ *Занят і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX ст.*, Мінск 2001, с. 122.

бываючы, што той жа “маскаль” быў для тутэйшага-беларуса чужынкам, акупантам. “Польская” вайна – гэта вайна за вызваленне з-пад акупацыі. Невыпадкова лірычны герой верша называе вайну *нашаю касьбою*. Не нейкаю там іншаю, а нашаю. І, можа, толькі вынік тае няўдалае вайны змушае селяніна дастасоўвацца да сітуацыі, бегчы да “маспанаў-галубкоў”, каб выратавацца, не гібець у Сібіры, а пераседзяць ліхую гадзіну ў тых, каго “маскаль” не будзе караць, бо не былі ў паўстанні. Каб выжыць, лічыць селянін, варта скласці віншаванні пану, г. зн. пакаяцца перад панам. Заўважым, прыбег ён да свайго пана, а не да нейкага вайсковага расійскага камандзіра. А гэта яшчэ адно сведчанне, што хадзіў герой на паўстанне па ўласнай волі і, хутчэй за ўсё, уцёкшы ад свайго пана.

Першая палова XIX стагоддзя – гэта своеасаблівы перыяд у гісторыі Беларусі; перыяд пераходны, падрыхтоўчы да ўзнікнення, так назавём, беларускага партыкулярызму, уласнабеларускае ідэі. Гэта выявіцца пазней, у апошняй чвэрці XIX стагоддзя. Але выявіцца яно на падставе практыкаванае ў літаратуры і грамадскім жыцці першае паловы XIX стагоддзя ідэі адраджэння Рэчы Паспалітае. Ідэі, якая была моцна знітаная з пачуццём гарачае любові да свайго роднага краю.

STRESZCZENIE

Autor artykułu omawia szereg utworów literatury białoruskiej I połowy XIX wieku, w których podjęto popularny wśród wyższych sfer społeczeństwa białoruskiego temat odrodzenie dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Uwagę skupia na białoruskojęzycznych wierszach (anonimowych i autorskich) różnych redakcji (w tym także nieznanymi wcześniej) po to, aby z jednej strony udowodnić istnienie treści politycznych w literaturze, a z drugiej strony – wypowiedzieć myśl, że powstanie białoruskiej idei narodowej w II połowie XIX wieku było możliwe dzięki istnieniu w społeczeństwie nastrojów patriotycznych opartych na głębokim przywiązaniu do Białorusi i idei odrodzenia.

Słowa kluczowe: odrodzenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wiersze autorskie i anonimowe, narrator, patos patriotyczny, analiza porównawczo-historyczna

SUMMARY

This paper analyzes several works of Belarusian literature of the first half of the 19th century whose authors discussed the subject of the revival of the Polish-Lithuanian Commonwealth which was very popular among the representatives of Belarusian upper class. The author concentrates his attention on verses (author's and anonymous) of various versions (also unknown) in order to prove the presence of political thought in the literature on the one hand, and to express the conviction that the formation of the Belarusian national idea in the second part of the 19th century was possible thanks to the patriotic feelings based on true attachment to Belarus and the idea of revival of Res Publica.

Key words: the revival of the Polish-Lithuanian Commonwealth, author's and anonymous poetry, narrator, patriotic pathos, historical-contrastive analysis